

PAIMIO ja SALO
Uhrilähteiden arkeologinen inventointi
2017—2018

Tutkimusraportti

Timo Muhonen, Janne Rantanen & Jasse Tiilikkala
12.1.2021

Arkisto- ja rekisteritiedot

Tutkimusraportin nimi ja laajuus: Paimio ja Salo. Uhrilähteiden arkeologinen inventointi 2017—2018. Tutkimusraportti. (kansilehti ja 22 sivua)

Tutkimusraportin valmistumisajankohta: 12. tammikuuta 2021.

Tutkimuksen rahoitus: omarahoitteinen

Tutkijat: Arkeologit Timo Muhonen (FM), Janne Rantanen (FM), Jasse Tiilikkala (FM)

Tutkimusalue: Paimio, Salo (Halikko)

Kenttätöaika: 8.5.2017, 20.5.2017, 28.4.2018

Löydöt, näytteet ja niiden säilytyspaikka: ei talteen otettuja esinelöytöjä tai näytteitä

Tutkimusraportin säilytyspaikka: Museoviraston arkisto

Sisällysluettelo

Arkisto- ja rekisteritiedot	1
Sisällysluettelo	1
Johdanto	2
Inventointimenetelmät	2
Tarkastetut kohteet	4
1. Paimio Haltiahaan lähde	4
2. Paimio Särälähde	14
3. Salo (ent. Halikko) Revasvuoren lähde	16
Tarkastamattomat kohteet	19
4. Paimio Nakolinnan lähde	19
Yhteenveto inventoinnin tuloksista	20
Lähdeluettelo	22

Johdanto

Keväällä 2017 ja keväällä 2018 inventoimme muutaman kansanperinteen tunteman uhrilähteen Paimiossa ja Salon Halikossa. Timo Muhosen ehdotuksesta päätimme keväällä 2017 yrittää paikantaa Paimion Haltiahaan lähteen tarkemmin kuin mitä vuoden 2005 Paimion arkeologisessa inventoinnissa oli pystytty tekemään. Lähteensilmän löytämiseksi tutustuimme lähteestä kertovaan arkistoaineistoon ja perimätietoon. Maastossa hyödynsimme metallinetsintä lähteeseen jätettyjen metalliesineiden, kuten kolikoiden ja neuulojen, löytämiseksi. Kohde oli Museoviraston muinaisjäännösrekisterissä luokiteltu luonnonmuodostumaksi, ei kiinteäksi muinaisjäännökseksi, minkä vuoksi emme katsoneet tarpeelliseksi hakea tutkimuslupaa kenttätöitä varten. Aiempien inventointitietojen mukaan lähde on ryöstetty ja tuhoutunut 1900-luvun alussa.

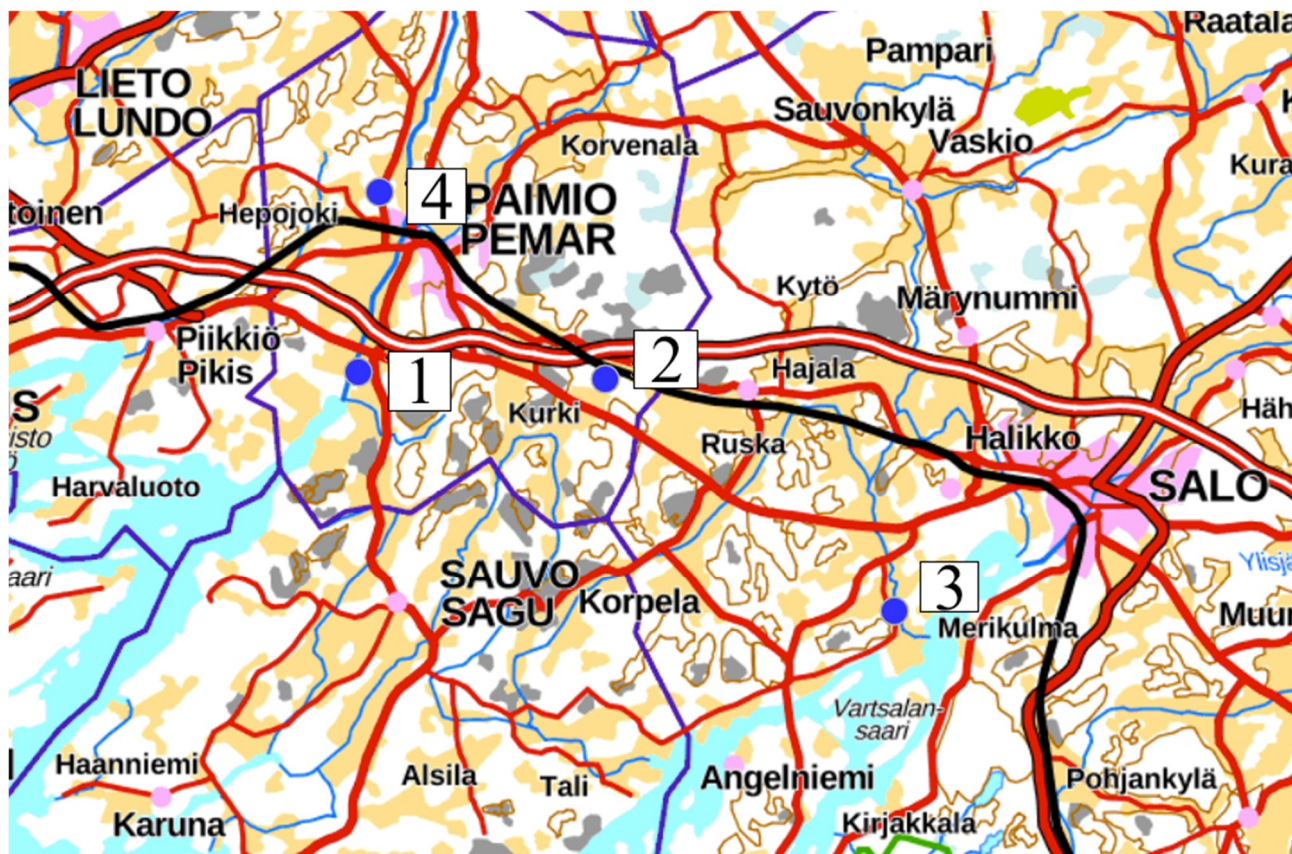
Haltiahaan lähteen etsiminen innosti meitä tutkimaan muitakin lähialueen uhrilähteitä. Inventoimme samoilla menetelmillä Paimion Särälähteen ja Halikon Revasvuoren lähteen. Harkitsimme myös Paimion Nakolinnan lähteen inventointia, mutta koska se luultavasti sijaitsee Nakolinnan linnavuoren muinaisjäännösalueella, totesimme lähteen paikantamisen metallinetsimillä mahdottomaksi ilman Museoviraston myöntämää tutkimuslupaa. Inventointi toteutettiin harrastustutkimuksena ja omakustanteisesti. Koska inventoinnissa saatiin kerättyä uutta, arkeologisesti relevanttia tietoa, päätimme koostaa inventoinnista tämän raportin.

Inventointimenetelmät

Esityövaiheessa kokosimme kohteista tietoa aiempien inventointien raporteista ja muista kirjallisista lähteistä. Historiallisista kartoista käytiin läpi 1800-luvun pitäjänkartat, Senaatin kartat sekä tutkimusraporttien sisältämät kartat. Maanmittauslaitoksen lidar-dataa ja ortoilmakuvia hyödynnettiin jälkityövaiheen maastoanalyysissä, jossa arvioitiin lähteille suotuisimpia maastonkohtia ja lähteiden ajoittumista rannansiirtymiskronologian valossa.

Inventoinnin ensisijaisena tavoitteena oli paikallistaa lähteet silmämääräisen havainnoinnin keinoin, toisin sanoen etsimällä luontaisesti kosteita maastonkohtia tai varsinaisia lähdealtaita. Kenttätöössä hyödynnettiin myös metallinetsintä (Jasse Tiilikalan XP Deus ja pinpoin-ter), jolla toivottiin voitavan paikantaa uhrilähteisiin perimätiedon mukaan jätettyjä neuvoja,

kolikoita, nappeja tai muita metalliesineitä. Kuivuneen uhrilähteen paikantamiseksi metallinetsintä pidettiin käytännöllisimpänä työkaluna, mutta resentti metallijäte teki metallinetsin paikoin hyödyttömäksi (ks. kohde 3, Salo Revasvuoren lähde). Maastohavainnot dokumentoitiin kirjallisin muistiinpanoin, digitaalisesti valokuvaamalla ja satelliittipaikannuksen keinoin. Osa kenttätöiden aikana otetuista valokuvista menetettiin laitevian vuoksi, minkä takia Haltiahaasta ja Särälähteestä ei ole ainoatakaan valokuvaa tässä raportissa.

Kuva 1. Kartta inventointikohteista. 1) Paimio Haltiahaan lähde, 2) Paimio Särälähde, 3) Salo Halikko Revasvuoren lähde, 4) Paimio Nakolinnan lähde. Taustakartta © Maanmittauslaitos 2021.

Tarkastetut kohteet

1. Paimio Haltiahaan lähde

Kunta: Paimio

Rekisterikylä: Vartsala

Kohdenimi: Haltiahaan lähde

Muinaisjäännösrekisteri: 1000004295

Laji: luonnonmuodostuma (nykyinen luokitus muinaisjäännösrekisterissä)

Tyyppi/alatyyppi: kultti- ja tarinapaikat/lähteet

Ajoitus: historiallinen

Koordinaatit (ETRS-TM35FIN): p 6705426 i 260741

Korkeusasema (N2000): 2 m/mpy

Sijainnin selite: Vuoden 2017 inventointiin perustuva arvio

Aiemmat tutkimukset ja tiedot:

- Hjalmar Appelgren inventointi 1885. *"Pari kivenheittoa tästä (Nenämäestä) luoteiseen on toinen yhtä pieni mäki, jota sanotaan Haltiamäeksi; niiden välissä on vetelä niitty. Haltiamäen pohjoispäässä, ihan niittymaan partaalla on matala kallio, jonka halkeimasta tupruaa kirkas lähdevesi. Lähde on pyhä; sen vedellä on parantavainen voima ja etenkin silmivetenä on se tehokasta. Wettä ottaessa uhrataan sille rahoja, nappia, neuloja eli muuta ja se joka uhrtavaraa ottaa pois menettää silmänsä. Eräs juoppo suutari otti kerran pois muutaman rahan ja oli sitten "silmistään päästä kerrassaan kuitiksi". Tästä huolimatta kaivoi kumminkin oppaani kallion raosta esille lyijynapin ja 1/6 killingin rahan vuodelta 1836. Mäen eteläp. näyttettiin 2 eli 3 soikeata ja pyöreää maakuoppaa, samanlaiset k. Alhasten peltokankaassa, josta alempana. Täällä näkyy usein myös aaveita; muuan vaimo kuuli pesuvaatteita poukutettavan joen rannassa, kappale matkaa Haltiamäestä, vaikk'ei siellä koskaan semmoista ole tehty; samoin lapset, kun aidan vierestä olivat lehmiä torjumassa, näkivät mäen alla olevan ladon takaa ison mustan koiran nousevan, "joka ei ollut tavallinen koira" jne." (Appelgren 1885: 3)*
- Allan Lindroos inventointi 1927. *"Två offerkällor omnämns i socken: den ena på Haltiamäki (kart VI) den andra invid Nakolinna (prof. Appelgren-Kivalos reseberätt. sid. 3 & 10)." (Lindroos 1927: 55)*

- Kotus, Nimiarkisto. *"Haltiahaka. Mäkinen haka-alue Vartsalon Alhaisten pellolla lähellä Paimionjoen suuta. Haassa on lähde, jota kansa pitää entisenä uhrilähteenä."* Nimiarkisto: *Haltiahaka* (Kotus, 1959). Pensala, Pirkko. Kotimaisten kielten keskus. <https://nimiarkisto.fi/wiki/Q7207250>. Viitattu 22.10.2020.
- Auranlehti 8.8.1964. *"Haltija näyttäytyi paimenille viehkeänä alastomana neitona. Uhrilähteen taikaan uskottiin ennen Paimiossa. -Nykyajan ihmiselle ei sellaisia yliluonnollisia enää näytetä, mutta ennen maailmassa niitä oli uskomuksia jos jonkinlaisia ja "pöröikin" paljon, tuumasi Paimion Vartsalon Alhaisten tilan vanha isäntä, 69-vuotias Y. K., joka läheiseltä viljapellolta saapui katsomaan Paimion muinaisten tarinain tuntijan A. A.:n opastaessa tapahtunutta vanhan uhrilähteen etsintäämme. Ja löytyihän lähde sen paikalta jokirantaan johtavan ojan perkauksen jälkeen. Oli vain merivesi niin korkealla, että ojan vesi ei lopultakaan laskenut niin paljoa, että olisimme nähneet kallionhalkeamien muodostaman ristin kuvion lähteen pohjalla, mutta niiden paikalta kohosi kuitenkin poreita pinnalle saakka, joten kalliolähde on siellä todella olemassa Haltiahaan kupeessa. Vanhat paimiolaiset, jotka lähteestä vielä tietävät, sanovat sitä Haltiahaan lähteeksi, mutta ennen siitä on käytetty myös nimitystä Ämmälammen lähde. A. A., joka näillä alueilla on lapsena leikkinyt ja kuullut tarinoita v. 1833 syntyneeltä Pensalan mummulta, kertoi uhrilähteen ja Paimionjoen välisessä laaksossa olleen aikaisemmin Ämmälammen jossa oli nähty vähähaltijoita. Siellä oli haltija näyttäytynyt paimenpojille viehkeänä alastomana neitona. Mutta ei kuulemma näyttäydy nykyään, kuten K.:lta kuulimme, ja kuinkapa näyttäytyisikään, sillä ei ole Ämmälampea enää, vain kesäisessä tuulessa lainehtiva viljapelto. Vaaraton ei ole kuitenkaan sekään, sillä juuri hetkistä ennen tuloamme oli kyykäärme tarrautunut mv. K.:n saappaanvarteen. Vaskineuloja ja vanhoja rahoja. Pikkupoikana A. A. oli löytänyt lähteestä kourallisittain uhrilahjoja, rahoja ja vaskineuloja. Rahoista olivat vanhimmat Juhana Herttuan ajalta, ja ne hän luovutti Turun linnan museoon. Vaskineulat oli pistetty kallionhalkeamiin, mutta niitä oli irronnut runsaasti lähteen pohjallekin. Paimiossa on muitakin uhrilähteitä. Kalevanpojan asuntona tarujen mukaan olleen Nakolinnan linnavuoren lähellä on säilynyt lähde, johon Kalevanpojan kerrotaan aarteensa kätkeneen. Haltiahaan uhrilähdettä vastaava kalliolähde, n.s. Sädälähde, on Kurjenkylässä. Haltiahaan lähteellä uskottiin olevan silmiä parantava vaikutus, mutta Sädälähteessä kylpenyt kuulemma parani muistakin sairauksista. Lähteenhaltijalle uhratessa oli A. A.:n kertoman mukaan noudatettava määrättyä tapaa. Haltijalle oli ensin uhrattava raha tai jokin muu esine. Lähteessä oli sen jälkeen pestävä sairas paikka tai otettava pulloon lähteen vettä kotona suoritettavaa pesua varten. Tärkeää oli, että uhraaja ei lähteeltä palatessa kääntynyt katsomaan taakseen, sillä taika ei olisi silloin vaikuttanut. Haltiahaka on muuten joskus vuosisatoja sitten ollut saari Paimionjoen lahdelmassa. Lähtiessään kalamatkoille kerrotaan myös kalastajien poikenneen lähteelle, joka silloin sijaitsi aivan rannassa, uhraamaan sen haltijalle hyviä saaliita saadakseen. Haltiahaan kallioperäistä maastoa ei ole tutkittu, mutta muinoin ranta-alueina olleilta lähimailta on löydetty*

pakanallisia hautaraunioita. Miksi uhrattiin vaskineuloja? Miksi lähteen haltijalle uhrattiin vaskineuloja, sitä kysyimme parilta muinaistutkijalta, mutta he eivät tienneet vastaavia löydetyn muista uhrilähteistä, sillä yleensä lähteissä on ollut vain rahoja, koruja ja nappeja. Turun yliopiston kansatieteen laitokselta tiesi hum.kand. H. S. kuitenkin kertoa, että vaskinen nuppineula mainitaan kansanomaiseen parantamiseen liittyvänä. Niinpä ihottumaa parannettiin kuumennetulla vaskisella nuppineulalla ja lapamato-vaivoistakin oli määrä päästä vaskista neulaa suussa pitämällä. Kuumennetulla vaskineulalla käsiteltiin myös riisitautista lasta. Lisäksi kansa on uskonut, että paha pysyy loitolla, jos vaatteissa on metalliesine. Siksi lapsen kapaloihin pistettiin "suojaava taikakalu" ja morsian ompeli sulhasen paitaan vaskineulan tai muun metallipalan, jotta häämenot sujuisivat hyvin ja avioliitosta tulisi onnellinen. Uhrattiinko Paimiossa juuri näitä suojaavia taikaesineitä haltijalle, siitä on vaikea enää saada selkoa. Varmaa ainakin on, että usko lähteen haltijan voimaan on ollut suuri, jos välttämättömänä pidetty taikakalu on voitu heittää lähteensilmään haltijalle. Kuvateksti: Vaikea on rehevän kasvuston keskeltä havaita Haltiahaan uhrilähdettä, mutta löytyihän se sentään. Kuvassa keskellä Vartsalon Alhaisten tilan vanhaisäntä Y. K. osoittamassa heinäseipäällä lähteen silmää. Vasemalla lähteestä vuosikymmeniä sitten rahoja löytänyt maanviljelijä A. A. ja oikealla Alhaisten tilan nuori-isäntä R. L."

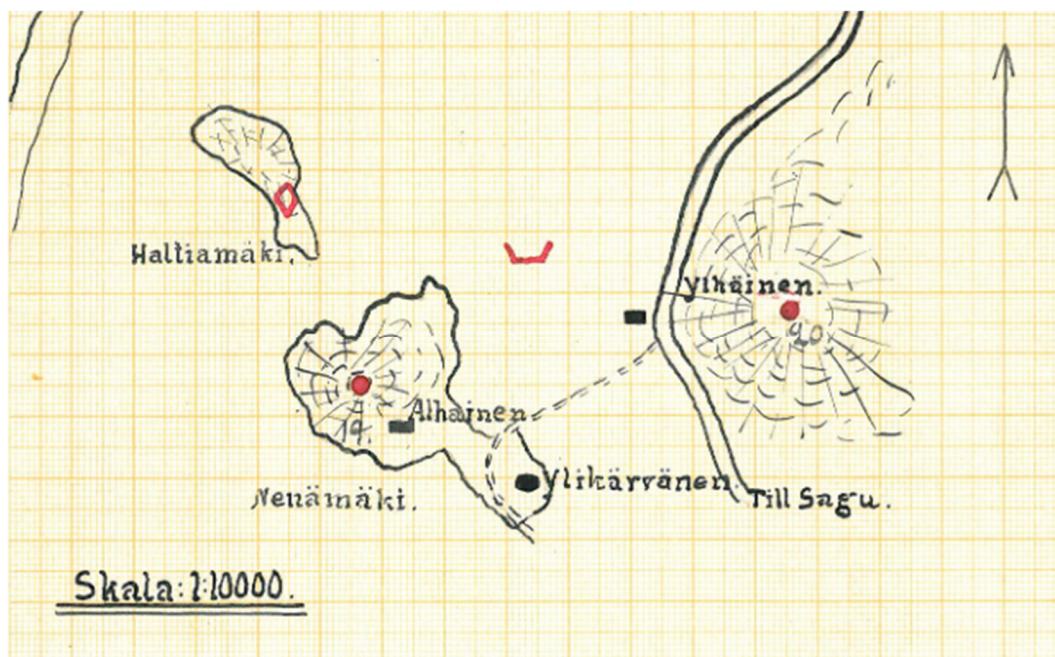
- Eeva Raike inventointi 2005. "Lähde sijaitsee nk. Haltiahaan länsiosassa Paimionjoesta noin 200m itään. Nykyisin Haltiahaka on tuhottu ja se on pellon keskellä oleva haiseva lampi. Vuonna 1964 8. päivänä elokuuta ilmestyneessä Auranlehdessä on artikkeli uhrilähteestä. Artikkelissa kerrotaan, että Haltiahaan lähde tunnetaan uhrilähteenä, jonka vedellä on ollut myös silmäsairauksia parantava vaikutus. Pikkupoikana paimiolainen A. A. oli löytänyt lähteestä kourallisen rahoja, joista vanhimmat olivat Juhana Herttuan ajalta. Vaskineulat oli pistetty kallionhalkeamiin ja osa oli tippunut lähteen pohjalle." (Raike 2005: 225)
- Kunnallislehti, perjantaina 3.7.2020. Kunnallislehdessä (s. 15) on julkaistu Paimion Haltiahaan lähdettä ja Särälähdettä käsittelevä artikkeli, jossa on haastateltu folkloristi John Björkmania. "Björkman kertoo, että tietoa pyhistä lähteistä hän on saanut esimerkiksi Kansanrunousarkistosta, jonne on kerätty muistitietoa. Haltiahaan lähteestä on säilynyt vuonna 1841 syntyneen Manda Snellmannin muisto, jota hän kertoo näin: "Vuoro parani myös, jos silmiä pesi sellaisessa luonnonlähteessä, joista vesi juoksi pohjoiseen päin. Lähteeseen oli jätettävä haltijalle rahoja tai nuppineuloja. Tällaisia lähteitä oli Paimiossa esim. Haltiahaassa Vartsalon niitylla ja Pietilän isollaniitulla. Jos lähteestä anasti rahaa tai muuta sinne jätettyä, sai itse vuoron." "

Aiemmat löydöt: Rahoja, joista vanhimmat Juhana Herttuan aikaisia, ja vaskineuloja. Löydöt toimitettu muinoin Turun linnan museoon. (Auranlehti 8.8.1964) Löydöt ovat ilmeisesti nykyään Turun museokeskuksen kokoelmissa.

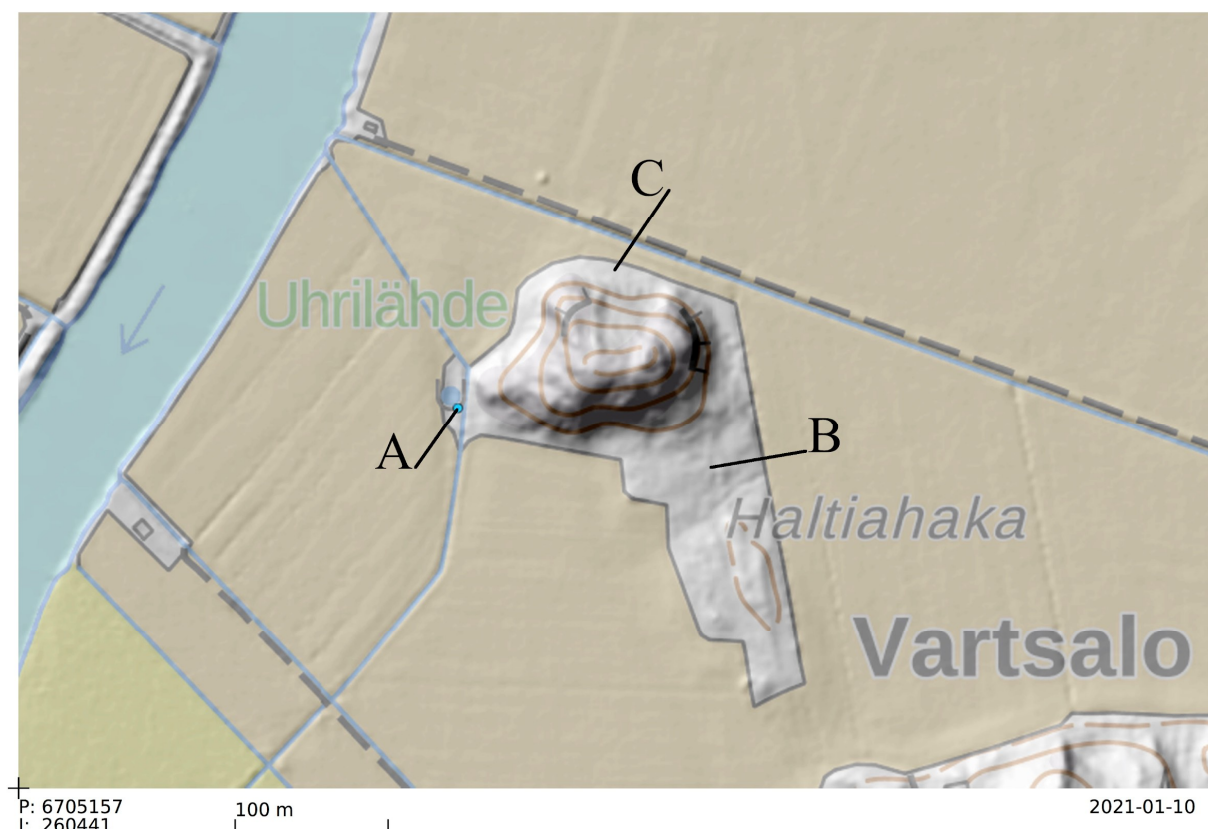
Inventointi 2017: Muhonen, Rantanen, Tiilikkala kenttätyö 8.5. ja 20.5.2017.

Inventoijista Timo Muhonen oli käynyt jo aiemmin Haltiahaassa katsomassa, kuinka pahasti lähde itse asiassa on tuhottu (kuten Raike vuoden 2005 inventointikertomuksessa toteaa). Mutainen lampare, joka vuoden 2005 inventoinnissa oli todettu entiseksi uhrilähteeksi, ei kuitenkaan tuolloin vaikuttanut entiseltä kirkasvetiseltä lähteeltä, vaan se on itse asiassa lampareen läpi kulkevan mutaisen pelto-ojan ”pullistuma”. Lisäksi sen paikka ei sopinut lainkaan Hjalmar Appelgrenin antamiin tietoihin *”Haltiamäen pohjoispäässä”* sijaitsemisesta. Tämän kallioisen mäen pohjoispuolella ei kuitenkaan ainakaan nykypäivänä ole mitään lähdetä tai edes merkkiä sellaisesta. Oli mahdollista, että siellä aiemmin ollut lähde olisi myöhemmin kuivunut pellon ojituksen seurauksena. Alueen laajemmassa tarkastelussa kävikin ilmi, että Haltiahaan viereiset peltoalueet on salaojitettu. Lisäksi haan pohjoispuolella on syvä avo-oja, joka sekin on saattanut alentaa paikan pohjaveden tasoa. Seuraava vaihe uhrilähteen paikantamisessa oli Haltiahaassa ryhmätyönä toukokuussa 2017 tehty inventoinnin kenttätyö. Inventoinnin lähtökohtana olivat aiempien inventointien tiedot, joiden mukaan lähde on voinut sijaita

- a) E. Raiken vuoden 2005 inventointiraportissa esitetyllä paikalla
- b) A. Lindroosin vuoden 1927 inventointiraportin karttaan merkityllä paikalla
- c) Haltiamäen pohjoispäässä, jossa se Hj. Appelgrenin vuoden 1885 inventointikertomuksen mukaan on (kuvat 2 ja 3).

Kuva 2. Allan Lindroosin (1927, kart VI) kartta Haltiahaan uhrilähteen sijainnista. Karttaan on merkitty myös Nenämäen ja Ylhäisten hiidenkiukaat.

Kuva 3. Paimion Haltiahaan lähteen sijainti A) Raiken (2005), B) Lindroosin (1927) ja C) Appelgrenin (1885) mukaan. Peruskarttarasteri ja 2 m korkeusmalli © Maanmittauslaitos 2021.

Appelgren kuvaa, että lähteellä uhrattiin mm. rahoja (kuva 4) ja neuloja joten niitä saattoi olla edelleenkin paikalta löydettävissä. Koko Haltiahaka/Haltiamäki haravoitiin metallinetsimen kanssa yritteliäästi, mutta mitään lähteeseen viittaavaa ei löytynyt. Ainoat arkeologisessa mielessä mielenkiintoiset löydöt olivat kaksi mäen pohjoisreunalta löytynyttä puukon terää ja iso rautaniitti, joka saattaisi olla jopa rautakautinen. Nämä jätettiin löytöpaikoilleen ja peitettiin irtomaalla.

Appelgren ei ole kartallistanut Haltiahaan uhrilähdettä, mutta sen sijainti on merkitty Allan Lindroosin vuoden 1927 inventointikertomuksen karttaan. Sen ja Appelgrenin antamissa tiedoissa lähteen sijainnista on selkeä ero. Lindroosin karttamerkintä on selkeämpi kuin Appelgrenin antama tulkinnanvarainen, sanamuotoinen sijaintitieto lähteestä mäen pohjoispäässä. Tässä yhteydessä on huomattava, että Appelgrenin pulmallinen huomio ei ole ainoa laatuaan - samanlainen käsittämätön ilmansuuntatieto on löydettävissä myös hänen kuvauksessaan Halikon Revasvuoren lähteestä (ks. alla): *“Lähteeseen, josta puro kääntyy “päin auringon” eli pohjaseen [...]”*. Todellisuudessa joki, johon Revasvuoren lähteen vesi

virtaa, sijaitsee idän puolella. Asia voi tietysti selittyä sillä, että sanaa “eli” on aikanaan käytetty myös merkityksessä “tai” - tässä merkityksessä Appelgren näyttääkin käyttävän sanaa myös Haltiahaan maakuoppien lukumäärää arvioidessaan (ks. ote Appelgrenin kertomuksesta yllä). Appelgren on ilmeisesti tarkoittanut sitä, että purouoma on lähteestä pohjoiseen TAI “päin aurinkoa”, millä hän on voinut tarkoittaa itää. Joka tapauksessa hän ei ehkä ole ollut ilmansuunnista täysin selvillä inventointipäivänä. Näin ollen pidimme mahdollisena, että Haltiahaan uhrilähde on sijainnut osapuilleen Lindroosin ilmoittamalla paikalla. Samalla kohdalla on tällä hetkellä oja, joka virtaa lounaaseen kohti pellon reunaa. Tätä ojaa ei ole merkitty peruskartalle, mutta se erottuu Maanmittauslaitoksen 2 m korkeusmallissa (kuva 9). Oja voisi olla lähteestä alkanut myöhemmin perattu puro, jota myöten vesi on juossut kohti tuolloista niittymaata ja Paimionjokea. Ojan alkupisteessä oli kaikilla tarkastuskerroilla vettä, mutta siinä ei erottunut mitään pulppuavaan lähteensilmään viittaavaa. Vesi oli päinvastoin sameaa paikallaan seisovaa mutavettä. Oja ja sen alkupää olivat tosin kasvillisuuden valtaamat, joten havaintomahdollisuudet eivät olleet parhaimmat.

Kuva 4. Haltiahaan uhrilähteestä löydettyjä rahoja, 1600-luvun puolivälistä vuoteen 1907. Rahat olivat esillä Turun linnan näyttelyssä vuonna 2018. Kuva: Timo Muhonen.

Kaiken kaikkiaan Haltiahaan uhrilähteen tapaus on kokonaisuudessaan kryptinen, ei pelkästään siitä annettujen hankalasti tulkittavien tietojen vuoksi vaan myös siksi, että varsinainen aikanaan selkeäpiirteinen ja kirkasvetinen lähde näyttää myöhemmin tuhoutuneen - olipa sen sijainti sitten ollut mikä tahansa.

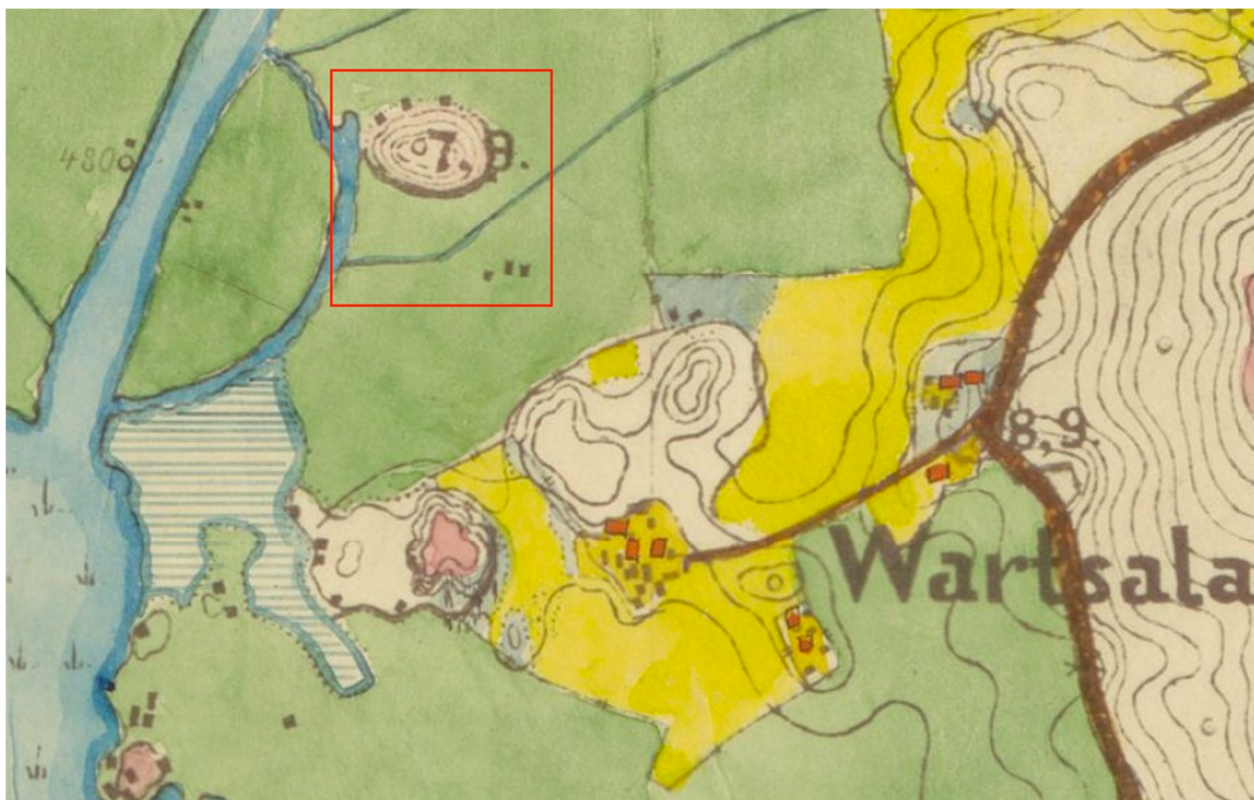
Kuva 5. Haltiahaka/Haltiamäki vuoden 1731 tiluskartalla. Korostettu punaisella nelikulmiolla.

Lähdettä ei siis kyetty paikantamaan inventoinnin kenttätöyssä, mutta jälkityövaiheessa tehty kattava kartta-analyysi paljasti sen todennäköisen sijainnin. Aivan Haltiahaan lännen puoleiselta juurelta on virrannut yksi Paimionjoen suu-uomista, joka on piirretty vuosien 1731 ja 1773/1784 karttoihin (kuvat 5 ja 6). Vuoden 1879 senaatinkartassa (kuva 7) uoma on yhä olemassa, mutta se on alkanut kuroutua umpeen pohjoispäästä, ja vuoden 1901 tiluskartassa (kuva 8) se vaikuttaa jo kuivuneen niittymaaksi maankohoamisen ja ojituksen seurauksena. Vanha suu-uoma ja sen allasmainen keskiosa erottuvat Maanmittauslaitoksen 2 m korkeusmallissa Haltiahaan länsipuolella ympäristöään matalampana maastonkohana (kuva 9). Kyseinen 1800-luvulla umpeen kuroutunut ja 1900-luvun alkuun mennessä

kuivunut suu-uoma on todennäköisesti Auranlehden vuoden 1964 artikkelissa mainittu Ämmälampi, jonka partaalla uhrilähde on sijainnut. Vetistä suu-uomaa on kuivatettu kaivamalla sen kohdalle avo-oja, joka on merkitty nykyiselle peruskartalle (kuva 3). Oja on kaivettu ennen vuotta 1964, koska Auranlehden artikkelissa kerrotaan uhrilähteen löytyneen aivan ojan reunasta toimittajan ja kylänväen käydessä paikalla. Verrattaessa Auranlehden artikkelin antamaa kuvausta Maanmittauslaitoksen 2 m korkeusmalliin, voi uhrilähteen korkeusase-
man arvioida olevan nykyisin noin 1.5-2 metriä merenpinnan yläpuolella (N2000). Rannansiirtymiskronologian mukaan lähde on siis voitu ottaa uhrauskäyttöön aikaisintaan keskiajan lopussa, noin vuoden 1500 paikkeilla (kuva 10). Uhrilähde on ilmeisesti kuivunut orsiveden laskettua ojituksen vuoksi ja lähteen kallionhalkeama peittynyt ojasta kaivetulla maa-ainek-
sella. Inventoinnissa voitiin täten tarkentaa uhrilähteen sijaintia ja sen ajoitusta. Rannansiir-
tymiskronologian perusteella lähde ei ole ollut olemassa rautakaudella eikä luultavasti vielä keskiajallakaan, vaan uhraaminen lähteeseen on voinut alkaa maankohoamisen myötä aikaisintaan keskiajan ja uuden ajan taitteessa. Haltiahaka eli Haltiamäki on kuroutunut kiinni mantereeseen ilmeisesti vasta uuden ajan alkupuolella.

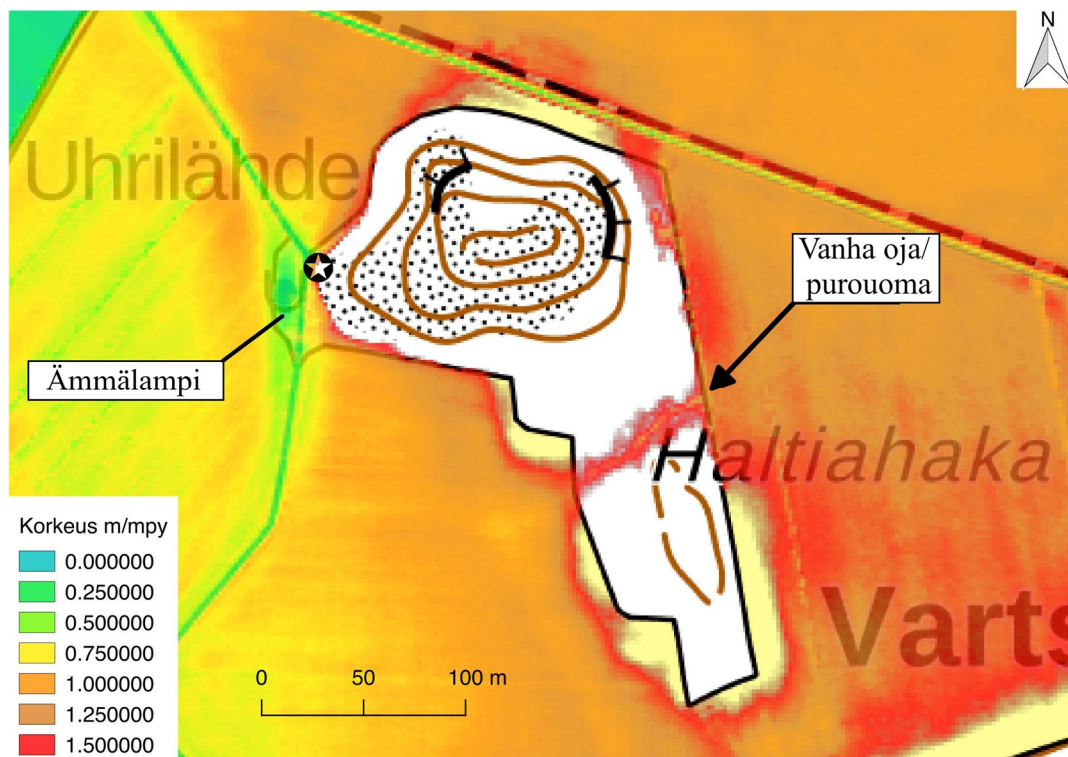
Kuva 6. Ote isojakokartasta, joka perustuu vuosien 1773 ja 1784 mittauksiin. Haltiahaka/Haltiamäki (korostettu punaisella nelikulmiolla) on ollut metsäinen mäenkumpare (*skogbacke/bergig skogbacke*) rantaniittyjen keskellä. Joen suu-uoma on yltänyt vielä aivan mäen luoteisjuurelle.

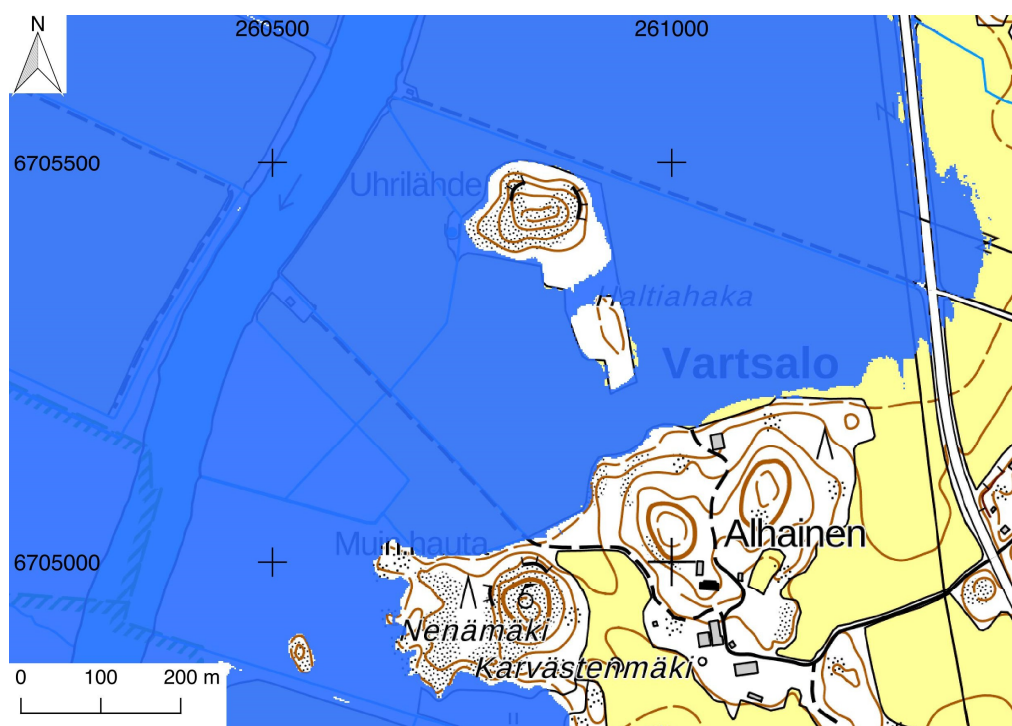
Kuva 7. Ote vuoden 1879 mittaukseen perustuvasta senaatinkartasta. Haltiamäen länsipuolelle on alkanut kuroutua lampi vanhasta Paimionjoen suu-uomasta. Kyseessä lienee Auranlehden artikkelissa vuodelta 1964 mainittu, vedenhaltijoiden asuttama Ämmälampi.

Kuva 8. Haltiahaka on niittyjen ympäröimää metsämaata vuoden 1901 tiluskartalla. Korostettu punaisella nelikulmiolla. Ämmälampi on kuivunut maankohoamisen ja ojituksen seurauksena.

Kuva 9. Korkeusmalli 0.0-1.75 m/ppy. Haltiahaan poikki kulkeva vanha oja/puro-uoma erottuu punaisena ja ruskeana vanana. Ämmälampi erottuu ympäristöään alavampana, kuivuneena altaana, jonka poikki on kaivettu laskuoja 1900-luvulla. Uhrilähteen uudelleenarvioitu sijainti on merkitty mustavalkoisella tähtisymbolilla. Kallionhalkeama, josta lähde on pulpunnut, on ilmeisesti peittynyt ojasta kaivetulla maa-aineksella. 2 m korkeusmalliaineisto ja peruskarttarasteri © Maanmittauslaitos 2020.

Kuva 10. Merenpinta kaksi metriä nykyistä vertailuvedenpintaa ylempänä, noin vuonna 1500. Haltiahaka ei ole vielä kuroutunut kiinni mantereeseen. Nenämäki on ollut nimensä mukaisesti niemi. Nykyinen vertailuvedenpinta Maanmittauslaitoksen 2 m korkeusmallin mukaan. Peruskarttarasteri © MML 2020.

2. Paimio Särälähde

Kunta: Paimio

Rekisterikylä: Kurki

Kohdenimi: Särälähde

Muinaisjäännösrekisteri: kohde ei ole rekisterissä

Laji: luonnonmuodostuma tai muu kulttuuriperintökohde (ehdotus)

Tyyppi/alatyyppi: kultti- ja tarinapaikat/lähteet

Ajoitus: historiallinen

Koordinaatit (ETRS-TM35FIN): p 6705167 i 269498

Korkeusasema (N2000): 42.5 m/mpy

Sijainnin selite: Peruskartan mukaan

Aiemmat tutkimukset ja tiedot:

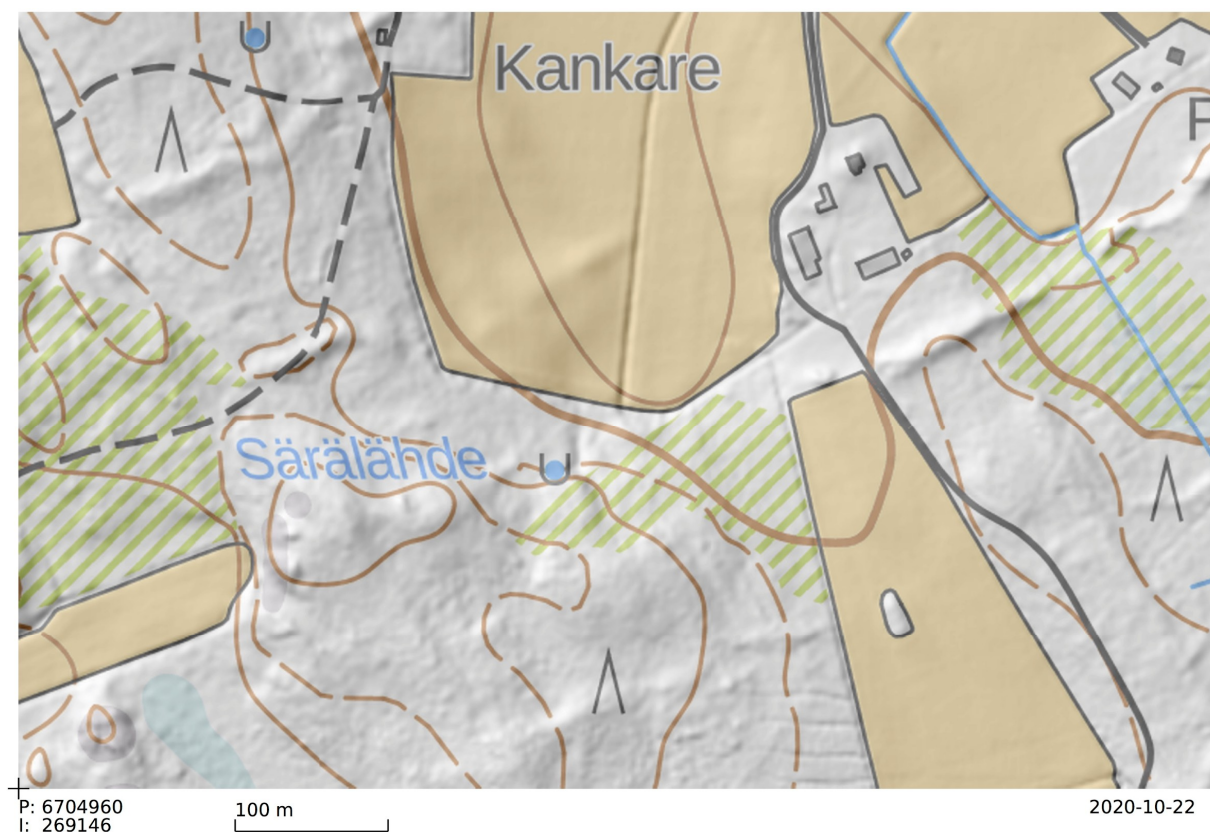
- Ei tiedossa olevia aiempia tutkimuksia, mutta lähteestä on maininta Auranlehdessä 8.8.1964 julkaistussa artikkelissa. *"Haltiahaan uhrilähdettä vastaava kalliolähde, n.s. Sädälähde, on Kurjenkylässä. Haltiahaan lähteellä uskottiin olevan silmiä parantava vaikutus, mutta Sädälähteessä kylpenyt kuulemma parani muistakin sairauksista."* (Auranlehti 8.8.1964)
- Kunnallislehti, perjantaina 3.7.2020. Kunnallislehdessä (s. 15) on julkaistu Paimion Haltiahaan lähde ja Särälähdettä käsittelevä artikkeli, jossa on haastateltu folkloristi John Björkmania. *"...se on oikein kaunis, oikein pulppuava lähde..."*

Aiemmat löydöt: Ei tiedossa olevia esinelöytöjä.

Inventointi 2017: Muhonen, Rantanen & Tiilikkala kenttätyö 20.5.2020.

Paikallistimme Särälähteen nykyiseltä peruskartalta, johon se on merkitty lähdesymbolilla ja nimellään (kuva 11). Särälähde ei ole enää luonnonmukaisessa tilassa, sillä siihen on asennettu vesipumppu ja lähteen reunoja ja lähiympäristöä on muutenkin kaivettu vesijohtoa asennettaessa. Lähteen viereinen, vast'ikään tapahtunut tuulenkaato oli sorruttanut kiviä ja maata veteen, mikä teki lähteen tutkimisen haastavaksi. Lähteen reunamilta löytyi metallinetsimellä erilaista romua, joten etsimen käyttö tälläkin kohteella osoittautui vaikeaksi. Lähde on melko matala ja sen vesi kirkasta, mutta sen pohjalla ei erottunut metalliesineitä. Varmistuaksemme asiasta paikkaa

koetettiin tutkia myös upottamalla pinpointteri lähteen eri kohdista veden alle. Tämäkään kokeilu ei tuottanut tulosta. Käytössä ollut metallinetsin ei ollut vedenkestävä, joten lähteen pohjaa ei voinut haravoida sillä, ja vesipumpun metalliosat häiritsivät haravointia.

Kuva 11. Paimio Särälähde. Lähde on merkitty peruskartalle. Peruskarttarasteri ja 2 m korkeusmalli © Maanmittauslaitos 2020.

3. Salo (ent. Halikko) Revasvuoren lähde

Kunta: Salo (ent. Halikko)

Rekisterikylä: Immala

Kohdenimi: Revasvuoren lähde

Muinaisjäännösrekisteri: kohde ei ole rekisterissä

Laji: kiinteä muinaisjäännös (ehdotus)

Tyyppi/alatyyppi: kultti- ja tarinapaikat/lähteet

Ajoitus: historiallinen

Koordinaatit (ETRS-TM35FIN): p 6696950 i 279755

Korkeusasema (N2000): 2.5 m/mpy

Sijainnin selite: Maastotarkastus 2018, satelliittipaikannus.

Aiemmat tutkimukset ja tiedot:

- Hjalmar Appelgren inventointi 1885. "[...]Konkolanjoen toisella rannalla Immalan maalla Revasvuori, joka joen puolesta on jyrkkä ja jylhä, sekä pirujen asuma. Sillä vuorella on samoin kuulunut olevan kaksi kivikerhoa, joista ei kumminkaan nyt enään mitään jälkiä näkynyt. Vuoren juurella on lähde josta pulloilla kannetaan hyvää silmävettä. Lähteeseen, josta puro kääntyy "päin auringon" eli pohjaseen, uhrataan vettä ottaessa vaikka neula ja se, joka uhria lähteestä ryöstää, saa uhraajan kivut." (Appelgren 1885: 37–38)

Aiemmat löydöt: Ei tiedossa olevia esinelöytöjä.

Inventointi 2018: Muhonen, Rantanen & Tiilikkala kenttätyö 28.4.2018.

Lähdettä ei ole merkitty peruskartalle. Ennen tarkastusta olikin epätietoista, missä lähde tarkalleen ottaen sijaitsee ja onko se enää nykypäivänä löydettävissä. Kysymme neuvoa läheisestä Koivulan talosta, josta meille lähti ystävällisesti oppaaksi siellä asuva vanha maanomistajan rouva, joka tunsipaikan vaikkei ollutkaan alkupe räisiä immalalaisia. Paikalta syntyisin oleva isäntä, joka oli sen verran iäkäs että oli palvellut viime sodissa, ei päässyt oppaaksi. Lähde sijaitsee Revasvuoren juurella sen itäpuolella kohdassa, jossa kallio putoaa jyrkästi alas (kuva 12). Lähde on pitkänomainen ja kapea ja sen kirkas vesi kumpuaa aivan kallion juurelta (kuvat 13 ja 14). Lähteessä oli tarkastushetkellä runsaasti vettä, joka norui siitä itään ja vieressä virtaavaan Purilanjokeen. Lähteen ympäristöä tutkittiin metallinetsimellä, mutta tämä osoittautui hyvin hankalaksi maaperässä olevan sekalaisen, resentin metallijätteen

takia. Löydösten perusteella totesimme, että lähteen luona on pidetty tulta ja evästely viimeisen viidenkymmenen vuoden aikana. Mitään arkeologisesti relevanttia ei paljastunut. Itse lähde vaikuttaa säilyneen koskemattomana ja se on inventoijien näkemyksen mukaan syytä rauhoittaa muinaismuistolain nojalla kiinteänä muinaisjännöksenä.

Kuva 12. Salo (Halikko) Revasvuori. Uhrilähteen sijainti merkitty punamustalla tähtisymbolilla. Peruskartta-rasteri ja 2 m korkeusmalli © Maanmittauslaitos 2020.

Kuva 13. Revasvuoren lähde kaakosta kuvattuna. Kuva: Timo Muhonen 28.4.2018

Kuva 14. Revasvuoren lähde kaakosta kuvattuna. Rinteen alla Purilanjoki eli Konkolanjoki.
Kuva: Timo Muhonen 28.4.2018.

Tarkastamattomat kohteet

4. Paimio Nakolinnan lähde

Kunta: Paimio

Kohdenimi: Nakolinnan uhrilähde

Muinaisjäännösrekisteri: kohde sijaitsee arkistotietojen perusteella mahdollisesti muinaisjäännöksen Nakolinna (577010001) aluerajauksen sisällä

Laji: ei määritetty

Tyyppi/alatyyppi: kultti- ja tarinapaikat/lähteet

Ajoitus: historiallinen

Koordinaatit (ETRS-TM35FIN): ei tiedossa

Korkeusasema (N2000): ei tiedossa

Sijainnin selite: -

Aiemmat tutkimukset ja tiedot:

- Hjalmar Appelgren inventointi 1885. "*Wuoren (Nakolinnan) juurella kuuluu olevan mainio uhrilähde, josta kannetaan vettä pappilaankin.*" (Appelgren 1885: 10)
- Allan Lindroos inventointi 1927. "*Två offerkällor omnämns i socken: den ena på Haltiamäki (kart VI) den andra invid Nakolinna (prof. Appelgren-Kivalos reseberätt. sid. 3 & 10).*" (Lindroos 1927: 55)
- Lähteestä on maininta Auranlehdessä 8.8.1964 julkaistussa artikkelissa. "*Kalevanpojan asuntona tarujen mukaan olleen Nakolinnan linnavuoren lähellä on säilynyt lähde, johon Kalevanpojan kerrotaan aarteensa kätkeneen.*" (Auranlehti 8.8.1964)

Aiemmat löydöt: Ei tiedossa olevia esinelöytöjä.

Tarkastus 2017: Nakolinnan lähdeä ei tarkastettu vuoden 2017 inventoinnissa. Sen tarkka sijainti ei ole tiedossa, eikä niin ollen ole varmaa, onko se säilynyt nykypäiviin. Nakolinnan alue on rakentamatonta, joten oletettavasti lähteen paikka on yhä olemassa (kuva 15).

Kuva 15. Paimio Nakolinna. Muinaisjäännösalue merkitty punaisella verkkokuvioilla. Peruskarttarasteri ja 2 m korkeusmalli © Maanmittauslaitos 2020.

Yhteenvedo inventoinnin tuloksista

Inventoinnissa paikannettiin kaksi säilynyttä uhrilähdettä, Paimion Särälähde ja Halikon Revasvuoren lähde. Särälähteeseen on asennettu vesipumppu, joten se ei ole luontaisessa tilassa. Särälähteeseen ei myöskään tietääksemme liity perimätietoa uhraamisesta, vain veden parantavista ominaisuuksista. Ottaen kuitenkin huomioon lähteisiin liittyvän yleisen uskomusperinteen on toki mahdollista, että siihenkin on aikanaan tuotu uhreja. Revasvuoren lähde on, vaikkakin ympäristöltään roskattu, säilynyt ilmeisesti koskemattomana, ja sitä on inventoijien näkemyksen mukaan syytä pitää muinaismuistolain rauhoittamana kiinteänä muinaisjäännöksenä. Paimion Haltiahaan lähde on kuivunut ojituksessa, mutta sen sijainti pystyttiin määrittämään tarkemmin kuin yhdessäkään aiemmassa inventoinnissa. Uhrilähde on sijainnut Haltiahaan eli Haltiamäen länsijuurella olleessa kallionpaljastumassa, jonka länsipuolella on ollut 1800-luvulla Ämmälammeksi umpeenkuroutunut vanha joen suu-uoma. 1900-luvun alkupuolella Ämmälampi on kuivatettu niitty- ja peltomaaksi kaivamalla sen

poikki Paimionjokeen laskeva avo-oja. Uhrilähteen silmä on ilmeisesti peittynyt ojasta kaivetulla maa-aineksella. Paimion Nakolinnan lähde saattaa olla säilynyt, mutta sitä ei etsitty eikä löydetty maastossa.

Inventoitujen uhrilähteiden käytön ajoittamiseksi voidaan tehdä joitain päätelmiä käytettävissä olevien arkistotietojen perusteella. Appelgrenin kuvauksen mukaan parantavan veden hakeminen Haltiahaan, Nakolinnan ja Revasvuoren lähteistä on ollut elävää perinnettä vielä Appelgrenin vuoden 1885 tutkimusretken aikaan - tai ainakin perinne on ollut elävästi muistissa. Turun kaupungin historiallisen museon kokoelmiin luovutettujen kolikoiden ja rannansiirtymiskronologian perusteella Haltiahaan lähteeseen uhraaminen ei juonnu keskiajalta, vaan lähde on alettu käyttää vasta uuden ajan kuluessa maastonkohdan paljastuttua merestä. Keskimerenpinta on ollut Turun seudulla nykyistä tasoa kaksi metriä korkeammalla noin vuonna 1500 (Kinnunen 2019). Tätä voitaneen pitää Haltiahaan lähteen synnyn varhaisimpana mahdollisena ajankohtana. Saman loogisen päättelyn perusteella myöskään Revasvuoren lähde (korkeusasema noin 2.5 m/mpy) ja siihen liittyvä uhrausperinne eivät ole keskiajan loppua vanhempia. Haltiahaan ja Revasvuoren lähteisiin liittyvän uskomusperinteen ikää ja lähteiden käyttöaikaa arvioitaessa onkin merkittävää, että rannansiirtymismenetelmä on niiden tapauksessa käyttökelpoinen ajoitusmetodi. Koska joidenkin tunnettujen uhrilähteiden käyttämisen arvellaan toisinaan olevan rautakautista perua, ovat Haltiahaan ja Revasvuoren lähteet hyviä tapauksia siinä mielessä, että niiden osalta on vedenpitävästi osoitettavissa kyseisiin paikkoihin liittyvien tapojen ja uskomusten olevan sangen myöhäisiä. Myös Haltiahaan lähteestä löytyneet kolikot antavat *terminus post quem* -ajoituksen lähteeseen uhraamiselle. Kunkin kolikon lyöntivuodesta voi siis päätellä varmasti ainoastaan sen, että kolikko on laitettu lähteeseen lyöntivuoden jälkeen. Koska lähteestä löytyneitä kolikoita on lyöty usean eri vuosisadan aikana, on se mahdollisesti ollut käytössä pitkään, aina 1900-luvun alkuun asti. Särälähde koskevan uskomuksen iästä ei voi keräämiemme tietojen perusteella todeta muuta, kuin että lähteen parannusvoimasta kertova uskomusperinne on 1900-luvun puoliväliä vanhempi.

Vuoden 2021 tammikuun 12. päivänä

Timo Muhonen, Janne Rantanen & Jasse Tiilikkala

Lähdeluettelo

Painetut lähteet

Auranlehti. Elokuun 8. päivän numero vuodelta 1964. Mikrofilmi Turun kaupunginkirjaston sanomalehtiarkistossa.

Kinnunen, Jussi 2019. Turun rannansiirtymisen uudelleenarviointi ja vertailu arkeologisten kaupunkikaivausten dendrokronologiseen ajoitusaineistoon. *Pitkin poikin aurajokea. Arkeologisia tutkimuksia*. Turun Museokeskuksen raportteja 23, s. 121-134. Turku: Turun Museokeskus.

Kunnallslehti. Perjantaina 3.7.2020. Paimiosta löytyy kaksi pyhää lähdettä.

Tutkimusraportit

Appelgren, Hjalmar 1885. Hj. Appelgrenin kertomus arkeologisesta tutkimusmatkasta kesällä 1885. Tutkimuskertomus (käsikirjoitus) Museoviraston arkistossa.

Lindroos, Allan 1927. Förteckning och beskrivning över fornlämningarna i Pemar socken. Tutkimuskertomus (käsikirjoitus) Museoviraston arkistossa.

Raike, Eeva 2005. Paimio. Inventointi 2005. Museovirasto, arkeologian osasto. Tutkimuskertomus Museoviraston arkistossa.

Historialliset kartat

Paimio. Meltola. Tiluskartta ja selitys koskien tätä, Männistön ja Vartsalan kyliä. Kansallisarkisto. Maanmittaushallituksen uudistusarkisto. Uudistuskartat ja –asiakirjat. A77:70/1—2).

Paimio. Meltola. Isojako Meldolan jakokunnassa (Aakoinen, Fuila, Kuopila, Meldola, Männistö ja Nummenpää) 1786—1804. Kansallisarkisto. Maanmittaushallituksen uudistusarkisto. Uudistuskartat ja asiakirjat. A77:70/3—9.

Paimio. Vartsalo. Isojako kotitiluksilla 1901. Kansallisarkisto. Maanmittaushallituksen uudistusarkisto. Uudistuskartat ja asiakirjat. A77:112/5—12.

Senaatin kartasto. IX 18 (Paimio). Kansallisarkisto. Maanmittaushallituksen historiallinen kartta-arkisto.